

Romeinse *paedagogi*
tussen minachting en waardering:
een voorbeeld van "differential equations"

door

Christian LAES

Abstract

This paper deals with the reality of pedagogues in the Roman Empire. It aims at the fullest survey of the literary source material given up till now, but also takes into account epigraphical, papyrological, and iconographical sources. The study is mainly concerned with the level of discourse, confronting us chiefly with ancient preoccupations and anxieties. On the one hand educators could be depicted as brutal rascals because they were considered socially inferior. Since, however, a fundamental contradiction was experienced between the hope of a future of government and the slave-like way free boys were treated by their educators, a whole discourse of differential equations was created to the extent that the latter were temporarily upgraded to figures of authority with almost parental airs of concern. In studying this positive and negative picturing of Roman pedagogues, I make use of the concept of differential equations, as applied by Joshel and Murnaghan concerning women and slaves in Antiquity. Finally, I present a text by Libanius, which has never been included in the discussion, but offers an almost unique synthesis of ancient thinking about pedagogues.

PROBLEEMSTELLING

Wie onderwijs en opvoeding van Romeinse kinderen bestudeert door een moderne bril, stuit op een merkwaardige dubbele paradox: op macroniveau en op microniveau. Zonder overdrijving kan men stellen dat de Romeinse overheid, gedurende haar hele geschiedenis, onderwijs en opvoeding op massieve schaal heeft verwaarloosd. Gesubsidieerd onderwijs georganiseerd van overheidswege was onbestaand. Wie onderwijs voor zijn kinderen wenste, moest daar zelf financieel voor opdraaien. De inspanningen die soms door keizer of steden werden geleverd, waren geografisch, sociaal en financieel bijzonder beperkt en toegespitst op situaties waar het in feite het minst nodig was. Zelfs als daadwerkelijke steun werd gegeven door staat of

stad – in de vorm van immuniteit voor *munera*, toekennen van een materiële ruimte voor onderwijs of verlenen van een salaris aan leerkrachten – vielen deze toelagen slechts een klein deel van de leraren te beurt (nooit aan leerkrachten die elementair onderwijs verstrekten) en betekenden ze in geen enkel opzicht een verlichting voor de ouders, die in alle gevallen mee voor de kosten moesten opdraaien. Het gevolg was een samenleving waar de graad van alfabetisering te vergelijken valt met de toestand in de meest achtergestelde ontwikkelingslanden van onze tijd¹.

Mijn bijdrage concentreert zich echter op de paradox op microniveau, en vooral op de opvoeding van aristocratische kinderen. Voor opvoeding en onderricht van deze Romeinse gentlemen-*in-spe*, bron van hoop en verwachting voor hun ouders, werd een beroep gedaan op een reeks “surrogaat-ouders” en leraren, die haast onveranderlijk tot de lagere sociale klassen behoorden. Meer nog, vaak ging het om slaven, de ultieme outsiders van de antieke maatschappij. Dit geldt voor het hele rijtje opvoeders dat de revue kon passeren: vroedvrouwen, voedsters, pedagogen, schoolmeesters. Reeds in de oudheid werd dit lijstje als standaard voor de verschillende levensfasen van een kind beschouwd², ook al gebeurden de overgangen niet op een strikte leeftijd en waren overlappingen van functies of benamingen in de praktijk mogelijk.

In een merkwaardige passage van een voor het overige uitstekende studie over kinderen in de Romeinse oudheid wordt het toevertrouwen van kinderen aan sociaal laag geplaatsten gerelativeerd:

Is this very different from modern parents' willingness to entrust children to staff of kindergartens, child-care centres and schools, to nannies and sports instructors, many of whom would stand lower on the socio-economic ladder than at least some of the parents?³

Het antwoord is dat het inderdaad zeer verschillend is en we de lagere economische status van hedendaagse kleuterleidsters op geen enkele wijze kunnen vergelijken met de volkomen rechteloosheid van een sla-*vin-paedagoga*.

¹ Een recent overzichtsartikel over de problematiek van staat en onderwijs in de Romeinse oudheid is K. VÖSSING, “Staat und Schule in der Spätantike”, *Ancient Society* 32 (2002) p. 243-262.

² Nonius Marcellus, *De compendiosa doctrina*, p. 718 (ed. LINDSAY): *Educit enim obstetrix, educat nutrix, instituit paedagogus, docet magister*. In gelijkaardige zin laat zich ook Plutarchus, *Aemilius Paulus* 33, 6, uit. Zie R. FRASCA, “Il profilo sociale e professionale del maestro di scuola e del maestro d'arte tra repubblica e alto impero”, in G. FIRPO & G. ZECCHINI (ed.), *Magister: aspetti culturali e istituzionali. Atti del convegno, Chieti 13-14 novembre 1997*, Alessandria, 1999, p. 129-158: 130-131.

³ B. RAWSON, *Children and Childhood in Roman Italy*, Oxford, 2003, p. 179.

Romeinen waren zich overigens zelf van de pijnlijk paradoxale situatie bewust: *et minime probabili more turpe erat docere quod honestum erat discere* (Seneca Rhetor, *Controversiae 2 praef.* 5 over een vrijgelaten retor). In deze bijdrage wil ik aantonen hoe ze er door subtiële conversies toe kwamen deze opvoeders, slaven of vrijgelatenen, voor te stellen als modellen van voorbeeldig mannelijk en elitair Romeins gedrag. Op die manier maskeerden ze het feit dat de opvoeding van de vrije burger voor het grootste deel in handen was van vrouwen, slaven en sociaal inferieuren. Ik wil deze maskeringsstrategie toepassen op de figuur van de Romeinse *paedagogus*⁴. Daartoe maak ik gebruik van het concept “differential equations”, voor de oude geschiedenis ingevoerd door S. Joshel en S. Murnaghan in hun studie over vrouwen en slaven uit 1998⁵.

2. HET CONCEPT “DIFFERENTIAL EQUATIONS”: EEN SPEL VAN (ZELF)DEFINIËRING

Het beeld van tweedeling tussen vrije mannelijke burgers enerzijds en randgroepen als vrouwen, barbaren, slaven en kinderen anderzijds, kan het vermoeden wekken dat de Romeinse maatschappij een stabiele, veilige en sterk hiërarchische samenleving was waar ieder zijn plaats kende. Dit beeld strookt echter niet met de werkelijkheid.

Sociale promotie was mogelijk: slaven konden tot belangrijke posten opklimmen en als vrijgelatenen een betere sociale positie voor hun nageslacht nastreven. Leger en administratie kenden een sterke meritocratische ingesteldheid waarbij door een “watervalsysteem” enkel de besten de hoogste posten konden bekleden.

Onzekerheid over eigen waardigheid en vooral over perceptie van deze status door anderen tekent zich echter ook af op een fundamenteeler niveau.

⁴ Een recente overzichtstudie over de figuur van de *paedagogus* ontbreekt. Als belangrijkste studies kunnen worden vermeld: R. BOULOGNE, *De plaats van de paedagogus in de Romeinse cultuur*, Groningen - Djakarta, 1951; K. BRADLEY, “Child Care at Rome: the Role of Men”, in ID., *Discovering the Roman Family*, Oxford, 1991, p. 37-75; H. SCHULZE, *Ammen und Pädagogen. Sklavinnen und Sklaven als Erzieher in der antiken Kunst und Gesellschaft*, Mainz am Rhein, 1998. M. GEORGE, “Pedagogues on Roman Biographical Sarcophagi”, *American Journal of Archaeology* 102, 2 (1998), p. 409-410; W. RIESS, “Stadtrömische Lehrer zwischen Anpassung und Nonkonformismus: Überlegungen zu einer epigraphischen Ambivalenz”, in G. ALFÖLDY & S. PANCIERA (ed.), *Inscriptiliche Denkmäler als Medien der Selbstdarstellung in der römischen Welt*, Stuttgart, 2001, p. 163-207; C. ZACCARIA, “Paedagoga: un ‘optional extra?’”, in A. BUONOPANE & F. CENERINI (ed.), *Donna e lavoro nella documentazione epigrafica. Atti del I Seminario sulla condizione femminile nella documentazione epigrafica. Bologna, 21 novembre 2002*, Faenza, 2003, p. 23-41.

⁵ S. R. JOSHEL & S. MURNAGHAN (ed.), *Women and Slaves in Greco-Roman Culture: Differential Equations*, London - New York, 1998.

De Romeinse samenleving was in wezen een façademaatschappij, waar de mensen in de microkosmos die hun leefwereld vormde (de anonimiteit van de grootstad was in de oudheid onbekend) elkaar nauwlettend in de gaten hielden. In deze kleine wereld verliepen contacten van aangezicht tot aangezicht en werden blikken, gebaren en houdingen nauwlettend geobserveerd en bestudeerd. Afwijkingen van de uiterlijke norm konden onherstelbare schade toebrengen: "People were what they did"⁶. Niet in het minst stonden mannelijke aristocraten bloot aan verschuivingen en beschadigingen van faam en reputatie. In rechtszaken en politieke kwesties legden tegenstanders het erop aan elkaar te blameren. Rivalen werden afgeschilderd als "vrouwelijke mannen", en dus als slap, week en onbekwaam. De fysiognomiek was een grondig uitgewerkte (pseudo)-wetenschap voor het uitmeten van het lichaamsuiterlijk en het ontmaskeren van karakteriële gebreken die hiermee gepaard gingen. Wie niet behoedzaam optrad kon zijn mannelijkheid en autoriteit "verliezen"⁷. Eenzelfde bekommernis doordringt theorie en praxis van de antieke retoriek. Redenaars moesten in hun dagelijks optreden gebruik maken van theatrale truuks en technieken. Nu stond het beroep van acteur in een kwaad daglicht: acteurs werden beschouwd als onbeheerst en vrouwelijk. Wilde de redenaar niet aan dezelfde verdachtmakingen worden onderworpen, dan was een indruk van beheerste mannelijkheid voor hem noodzakelijk. Door doorgedreven training en zelfobservatie moesten stembuiging, lichaamshouding en mimiek weerspiegelingen zijn van deze mannelijkheid, die bovendien een indruk van natuurlijkheid moest nalaten zonder de verdenking van bestudeerde theatraliteit op zich te laden⁸. Het bijzondere belang dat werd gehecht aan 'natuurlijkheid' is een verdedigingsmechanisme bij uitstek van de elite: enkel de ware aristocraten-gentlemen beschikten erover. 'Would-be' aristocraten en parvenu's kunnen weliswaar verwoede pogingen ondernemen, hun gemis aan natuurlijkheid zal hen steeds weer ontmaskeren en naar hun ware status herleiden⁹.

⁶ M.W. GLEASON, "Elite Male Identity in the Roman Empire", in D.J. MATTINGLY & D.S. POTTER (ed.), *Life, Death and Entertainment in the Roman Empire*, Ann Arbor, 1999, p. 67-85: 75. Voor een analyse van de Romeinse face-to-face maatschappij: T. VAN HOUDT, "Liefde, seks en seksrollen: Genre en gender in het oude Rome", in E. EYBEN, C. LAES & T. VAN HOUDT, *Amor-Roma. Liefde en erotiek in Rome*, Leuven, 2003, p. 100-102.

⁷ N. BOYMEL KAMPEN, "Preface", in L. FOXHALL & J. SALMON (ed.), *Thinking Men. Masculinity and its Selfrepresentation in the Classical Tradition*, London - New York, 1998, p. x-xi.

⁸ J. CONNOLLY, "Mastering Corruption: Constructions of Identity in Roman Oratory", in JOSHEL & MURNAGHAN, p. 130-151 voor een indringende analyse over lichaamsbeheersing en retoriek bij Quintilianus.

⁹ A. CORBEILL, "Education in the Roman Republic: Creating Traditions", in Y. L. TOO (ed.), *Education in Greek and Roman Antiquity*, Leiden, 2001, p. 261-288: 283-284.

Ook slaven en vrouwen stonden bloot aan een voortdurende wisselwerking van zelfdefiniëring, afbakening tegenover anderen en verschuivingen in reputatie. Volgens het Aristotelische schema stonden vrouwen en slaven (samen met kinderen) op dezelfde hoogte. Beide groepen konden niet politiek participeren, waren economisch onmisbare outsiders binnen het antieke huishouden, werden vaak afgeschilderd door moralisten als moreel onbetrouwbaar en potentieel gevaarlijk¹⁰. Het is de grote verdienste van het werk van Joshel en Murnaghan te hebben aangetoond hoe deze twee deels sociaal gelijkende groepen in bepaalde aspecten effectief aan elkaar werden gelijkgesteld, in andere gevallen toch duidelijk van elkaar werden onderscheiden, waarbij een strikte hiërarchie van vrouwelijke meesteressen boven slaven werd naar voor gebracht. Meer nog, vrouwen en slaven konden in bepaalde situaties worden opgewaarderd en kregen dan gedragingen toegedicht die normaal aan mannelijke burgers worden toegeschreven. Dit proces van gelijkshakeling van groepen waarbij toch de essentiële verschillen blijven vigeren, werd door Joshel en Murnaghan "differential equations" genoemd – een term die we hier onvertaald zullen hanteren.

Twee voorbeelden mogen hier volstaan. Om haar onderwerping en die van vele Afrikaanse vrouwen aan hun gewelddadige echtgenoten te verduidelijken en te rechtvaardigen, gebruikt Augustinus' moeder Monica het beeld van onderworpen slavinnen: slavernij als huwelijksmodel. Romeinse populaire verhalen kennen het motief van de slaaf die de rol van de meester overneemt om zo zijn heer van de dood te redden: de slaaf krijgt hier kwaliteiten van mannelijkheid en eer toegedicht die normaal enkel aan een vrije burger worden toegeschreven¹¹. Naast deze equaties blijft men de verschillen duidelijk beklemtonen. In het Romeinse huishouden wordt het statusverschil tussen meesteressen en slaven verduidelijkt in wetgeving, dagelijkse leefgewoonten en rituelen. Bij het feest van de Compitalia werden mannelijke en vrouwelijke poppen bij kruispunten gehangen als symbool voor de verschillende leden van het huishouden. Voor slaven volstonden wollen bollen – symbool van dehumanisering¹². Meesteressen sloegen slaven, waarbij

¹⁰ JOSHEL & MURNAGHAN, p. 2-3, waar tevens gewezen wordt op verschillen: grotere kans op sociale mobiliteit en promotie voor sommige slaven en het feit dat slavernij niet anoto-misch bepaald is.

¹¹ H. PARKER, "Loyal Slaves and Loyal Wives: the Crisis of the Outsider-within and Roman Exemplum Literature", in JOSHEL & MURNAGHAN, p. 152-173: 162. Zie Seneca, *De beneficiis* 3, 18, 11, en Augustinus, *Confessiones* 9, 9, 19.

¹² R.P. SALLER, "Symbols of Gender and Status Hierarchies in the Roman Household", in JOSHEL & MURNAGHAN, p. 85-91: 90. Zie Festus, *De significatione verborum* 272 (ed. LINDSAY).

de zweep als demarcatie dienst deed voor hiërarchie en autoriteit¹³.

3. HET PROFIEL VAN DE ROMEINSE *PAEDAGOGUS*

Vooraleer we overgaan tot de bestudering van mechanismen van "differential equations" voor Romeinse *paedagogi*, een onderzoek dat tot dusver nooit werd gevoerd, is het nodig een zo volledig mogelijk profiel van deze pedagogen op te stellen, op basis van de beschikbare testimonia in literaire, epigrafische, papyrologische en iconografische bronnen.

Bij een dergelijk onderzoek dienen vooraf enkele kanttekeningen geplaatst. Ik behandel hier het beeld van de *paedagogus* in een ruime tijdsspanne van ca. 200 v.Chr. tot ca. 400 n.Chr. Uitlatingen van Plautus, Romeins komediedichter uit de tweede helft van de derde eeuw v.Chr., worden geplaatst naast passages van Libanius, Griekssprekend retor uit de vierde eeuw n.Chr., voornamelijk werkzaam in Antiochië. Ik suggereer hiermee helemaal niet dat de socio-culturele milieus van Plautus en Libanius perfect overeenstemmen. Wel is het belangrijk vast te stellen dat zij beiden het opvoedertype van de *paedagogus* kennen en dat de gedachte dat deze opvoeders wegens hun belang soms cruciale ouderlijke rollen vervullen, stevig geworteld was in de literaire traditie en gedurende minstens 500 jaar voortleefde.

Bovendien bestaat dé Romeinse *paedagogus* in dé Romeinse tijd niet. Ze vormden geen homogene sociale beroepsklasse. Hun juridische status kon variëren tussen vrijgeboren, vrijgelaten en slaaf. Dit statuut zegt nog niets over hun persoonlijke status en aanzien binnen de samenleving: ook die kon variëren tussen trots en prestige of misprijzen en minachting vanwege hun (jonge) meesters. Sommige slaven genoten een groter aanzien dan vrijgeboren collega-opvoeders¹⁴. Economisch gezien konden ze een zekere welstand bezitten, terwijl anderen hun leven doorbrachten in armoede (de archeologische context van hun grafmonumenten kan in deze kwestie verhelderend zijn). Intellectueel-cultureel kon een enorme kloof bestaan. Op een praktisch niveau moeten

¹³ SALLER, p. 90 en P. CLARK, "Women, Slaves and the Hierarchies of Domestic Violence: the Family of St Augustine", in JOSHEL & MURNAGHAN, p. 109-129: 124-126 voor uitbarstingen van geweld door onbeheerste meesteressen. Zie bv. Ovidius, *Ars Amatoria* 3, 235-244; *Amores* 1, 14, 12-18; Apulcius, *Metamorphoses* 3, 16; Seneca, *Consolatio ad Marciam* 10, 6.

¹⁴ RIESS, p. 169-170 over de soms ingewikkelde verhouding juridische status - persoonlijke status. Zie F. CAMBI, "Il magister nella Roma imperiale: crescita e decostruzione di una figura-chiave della cultura antica", in FIRPO & ZECCHINI, p. 159-176: 172-174 over het denigrerend-deconstruerend discours jegens opvoeders.

we onderscheid maken tussen vast aangestelde mensen, in privé-verband bij een *familia*, en 'free-lancers', van wie sommigen een vaste stek hadden en anderen als rondreizende leraars de kost verdienden¹⁵. Verder dient rekening gehouden met diachrone evoluties als specialisering (het bestaan van professionele leermeesters) of interiorisering van het opvoedende ideaal in het filosofisch-Stoïcijnse discours¹⁶.

Op de leeftijd van zes of zeven jaar is het nodig een begeleider met een zacht en meevoelend karakter voor het kind uit te kiezen (Oribasius, *Liber incertus*, 21). Deze *paedagogus*, een jongere of een oude man,¹⁷ had een intellectuele en een morele taak. Zijn intellectuele taak omvatte het volgen van de studies van het jonge kind of het geven van instructies tot goed taalgebruik¹⁸, zijn morele taak begeleiding en bescherming op weg naar school en verdere socialisering onder meer door opvoeding tot beleefdheid¹⁹. Op sociale visites, bezoek aan badgebouwen en theaters, werden Romeinse kinderen van stand begeleid door hun vaste *comes* of *custos*²⁰.

In deze paragraaf zal ik niet handelen over *paedagogi* die werden ingeschakeld in keizerlijke of grote publieke opleidingsinstituten voor

¹⁵ RIESS, p. 167-179 over sociale en cultuurhistorische ambivalentie van leraars in Rome.

¹⁶ CAMBI, p. 166-167.

¹⁷ Beide leeftijds categorieën komen iconografisch voor: SCHULZE, p. 44-45.

¹⁸ SCHULZE, p. 47-49 over vier types standaardafbeeldingen in terracotta beelden die studiebegeleiding door een pedagoog voorstellen.

¹⁹ Onderwijs en studiebegeleiding: Plautus, *Bacchides* 162; 419-434 & 438-439; Cicero, *Brutus* 210; Quintilianus, *Institutiones oratoriae* 1, 1, 8 & 10; 1, 2, 10; 1, 3, 14-15; Augustinus, *Sermones* 156, 3 (*paedagogus puerum ... ducit ... ad magistrum*). Een anekdote bij Augustinus, *Sermones* 62, 18 over een pedagoog die kinderen afhoudt van het spelen met modder en hun leerboeken voorhoudt. Als de jongens uit de ogen van de pedagoog weg zijn, beginnen ze opnieuw te spelen! Begeleiding naar school: Cicero, *De amicitia* 20, 74; Apuleius, *Metamorphoses* 10, 5; Appianus, *Bellum civile* 4, 30; Scriptores Historiae Augustae, *Firmus* 14, 1. Een combinatie van onderwijs en begeleiding bij Petronius, *Satyrica* 85 (*iam ego coeperam ephebum in gymnasium deducere, ego studia eius ordinare, ego docere ac praecipere*). Zie BRADLEY, p. 51-52. Zie verder C. DIONISOTTI, "From Ausonius' Schooldays? A Schoolbook and its Relatives", *Journal of Roman Studies* 72 (1982), p. 83-125, §18 & 28 voor de *paedagogus* als begeleider naar school. Zie thans ook G. ROSKAM, "From Stich to Reason. Plutarch on the Communication between Teacher and Pupil", *Wiener Studien* 117 (2004), p. 93-114: 94-98.

²⁰ Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia* 3, 1, 2 (pedagoog op weg met jonge Cato naar *salutatio*); Epictetus, *Enchiridion* 3, 19, 5 (kinderen hebben honger na bezoek aan badhuis met pedagoog); Suetonius, *Augustus* 44, 2 (aparte zitplaatsen in theater voor pedagoogen en hun pupillen); Marcus Aurelius, *Meditationes* 1, 5 (is zijn pedagoog dankbaar dat hij hem niet meenam naar de circusspelen). Zie S. BONNER, *Education in Ancient Rome*, London, 1977, p. 44. Een treffende definitie i.v.m. socialisatie door de pedagoog in *Glossaria Latina* 2, 589: *paedagogus, qui publicos mores docet infantem*.

slaven, de zogenaamde *paedagogia*. Deze instelling betekende in wezen een schaalvergroting van de individuele opleiding die door een slaaf-*paedagogus* aan een kind werd geboden²¹.

Begeleiding door een pedagoog, die τροφός, τροφεύς, τιθηνός of παιδαγωγός werd genoemd, was ook in het klassieke Griekenland een zeer bekend fenomeen. Een 'brugtekst' tussen de Griekse en de Romeinse traditie die zowat alle elementen van het antieke pedagoog-zijn bevat, vindt men in de *Bacchides* van Plautus. Deze komedie is een adaptatie van een Grieks origineel, maar anderzijds moest Plautus rekening houden met het publiek van zijn tijd dat het verschijnsel van de pedagoog blijkbaar goed kende. We horen de slaaf-pedagoog Lydus aan het woord. Hij vertelt hoe hij zijn pupil begeleid had tot hij twintig jaar oud was. Samen gingen ze vóór zonsopgang naar het gymnasium. Als ze te laat kwamen, kregen zowel de jonge meester als zijn slaaf-begeleider ervan langs. In de openbaarheid van het gymnasium legden de jongens zich toe op eerlijke fysieke lichaamsoefening, niet op wufte geneugten op verborgen plekjes. Na de lichaamsoefeningen volgde huisonderricht bij de pedagoog. Als de jongen een fout maakte bij de lectuur, was een flink pak slaag zijn deel. De tijden zijn echter veranderd, klaagt Lydus. Knaapjes van nog geen zeven jaar oud weigeren te luisteren en slaan hun schrijftablet aan diggelen op het hoofd van hun onfortuinlijke pedagoog. Als deze zijn beklag maakt bij de vader, krijgt de kleine jongen nog gelijk ook²².

Vaak worden *paedagogi* voorgesteld als begeleiders die het kind volgden in zijn "lagere-schoolperiode", de levensperiode van ca. zeven tot ca. vijftien jaar. Dit is echter een anachronistisch-simplifiserende benadering van het fenomeen. In de praktijk waren de leeftijdsgrenzen niet zo strikt en lopen de taken van de verschillende opvoeders in elkaar over. Niet zelden duurde de band met en de taak van de *paedagogus* voort na de aanneming van de *toga virilis*. *Paedagogi* begeleidten hun pupillen ook in de *lubrica aetas* die het begin van de *adolescentia* kenmerkte. Ze vergezelden hun meesters als ze, ver van huis, hoger onderwijs in grotere steden volgden²³.

²¹ BONNER, p. 45-46; BRADLEY, p. 62-63.

²² Plautus, *Bacchides* 422-423 (permanent toezicht tot 20 jaar); 424-429 (gymnasium); 431-434 (lees oefeningen thuis); 437-448 (gezag gaat verloren). Ook in v. 138 beklagt Lydus zich over zijn ambigue status: tussen onderworpen slaaf en gezagspersoon.

²³ Suetonius, *Claudius* 2 (*diu atque etiam post tutelam receptam alieni arbitrii et sub paedagogi prudentia rexit*). R. CRIBIÖRE, *Gymnastics of the Mind. Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton - Oxford, 2001, p. 47-50 en 119-120 over studenten in de grootstad en hun *paedagogi*.

Ook het gebruik van de terminologie om deze opvoeders te benoemen is vaak vloeiend. *Pedisequi* zijn in principe dienaren van lagere rang die de boeken van de jonge meester dragen op weg naar school. Toch worden ook zij soms met *paedagogi* gelijkgesteld. *Nutritores* waren mannelijke begeleiders van kinderen, partners van de voedsters (*nutrices*). Het verschil met *paedagogi* is niet altijd duidelijk, net zomin als het verschil tussen *paedagogi* en *educatores*²⁴.

Epigrafisch onderzoek laat toe alle opschriften van het Imperium samen te brengen waar *paedagogi* worden vermeld. Om een zuivere serie te verkrijgen, worden alleen die inscripties opgenomen waar daadwerkelijk de term *paedagogus* wordt gebruikt. Het volledige epigrafische materiaal voor *paedagogi* in het westelijke Imperium is bijeengebracht in een niet gepubliceerde "tesi di laurea" van Trieste uit 1997²⁵. In deze dissertatie heeft Mancin 66 opschriften voor pedagogen verzameld (nog 32 andere hebben betrekking op opvoeders in de *paedagogia*). De studie van Bradley (1991) vermeldt 33 opschriften voor mannelijke pedagogen uit Rome stad²⁶. In mijn doctorale dissertatie heb ik de gegevens van Bradley verder aangevuld en alle attestaties van pedagogen voor het westen van het Imperium verzameld. Het onderzoek bracht 33 opschriften aan het licht. Als men deze 33 vondsten optelt bij de 33 gevallen uit Rome stad die door Bradley worden geciteerd, wordt het totaal van 66 opschriften van Mancin perfect bereikt.

Een analyse van het epigrafische materiaal omtrent *paedagogi* leidt tot de volgende conclusies. Het verschijnsel was van alle klassen: de keizerlijke *familia*, aristocratische families en kinderen van serviele origine zijn geattesteerd. Een duidelijk overwicht ligt evenwel bij de adellijke

²⁴ *Pedisequi*: *Glossaria Latina* 2, 392 (*παιδαγωγός*, *paedagogus*, *pedisequus*); 5, 472 (*paedagogus* ... *id est pedisequus*). *Nutritores* op één lijn gesteld met *educatores*: Varro, *De re rustica* 2, 1, 9; Caesar, *Bellum civile* 3, 108; *Bellum Alexandrinum* 4; Suetonius, *De grammaticis* 7. Anicetus, de begeleider van Nero's kinderjaren die later wegens verdienste werd gepromoveerd tot vlootcommandant te Misenum, wordt door Suetonius en Tacitus respectievelijk *paedagogus* en *educator* van de jonge Nero genoemd: Suetonius, *Nero* 35, 2 en Tacitus, *Annales* 14, 3. Cicero, *Pro Plancio* 33, 81 (*quis est ... cui non educatores, cui non magistri sui atque doctores cum grata recordatione in mente versantur*) duidt mogelijk op de opeenvolging *paedagogi* - *ludimagistri* / *grammatici* - *rhetores*. Voor het gebruik van deze termen: BOULOGNE, p. 55-59; BRADLEY, p. 49-50 en 69-71.

²⁵ S. MANCIN, *Attestazioni epigrafiche di paedagogi nella parte occidentale dell' Impero romano*, Università degli Studi di Trieste, 1996-1997. Het uitstekende artikel van ZACCARIA steunt deels op de resultaten van dit onderzoek.

²⁶ De meest volledige lijst voor Rome stad (individuele pedagogen en pedagogen in grote instituten) bij RIESS, p. 193-199 (met aandacht voor archeologische aspecten van de opschriften en datering).

²⁷ Literaire voorbeelden: Cicero, *Epistulae ad Atticum* 12, 33, 2 en Plinius, *Epistulae* 5, 16, 3.

families en het keizershuis. Deze opvoeders zelf waren van sociaal lage komaf. Hun veelal Griekse namen laten een slavenafkomst vermoeden. Slechts in één geval is er mogelijk sprake van een vrijgeboren man. Zowel jongens als meisjes uit alle klassen konden worden toevertrouwd aan mannelijke *paedagogi*²⁷. De erkentelijkheid voor deze opvoeders kon groot zijn. Hiervan getuigen opschriften die vele jaren later uit dankbaarheid voor overleden *paedagogi* worden opgericht²⁸. Deze dankbaarheid hoeft niet steeds vrijlating te impliceren. Terwijl P. Statius P. I. Bion (CIL 6, 9753) als vrijgelatene van de senatorenfamilie der Statii uit Brescia nog tot op hoge leeftijd een functie had als hoofd van de pedagogen (*decurio paedagogorum*) in het huishouden van zijn meester, genoot de 95-jarige Fortunatus uit de familia van de procurator te Carthago als slaaf-pedagoog ook de nodige waardering (CIL 8, 12649). Over de leeftijden waarop pedagogen hun functies vervulden, valt op basis van de opschriften niets met zekerheid te zeggen, buiten het feit dat ze hun taak konden uitoefenen op jonge en oude leeftijd (een gegeven dat ook wordt bevestigd door de iconografie). De jongste is een *paedagoga* uit Rome die naar de naam Urbana luisterde. Zij werd 25 jaar oud (CIL 6, 9758). Voor het dossier Rome zijn slechts zeven *paedagogae* bekend. Op basis van de schaarse gegevens is het evenwel niet mogelijk uit te maken of het fenomeen van de vrouwelijke pedagoog slechts een “optional extra” was in Romeinse huishoudens, dan wel of deze functie wel vaker voorkwam, in verbinding en samenwerking met een mannelijke pedagoog²⁹.

4. PAEDAGOGI EN “DIFFERENTIAL EQUATIONS”

Onderzoeken we nu in hoeverre *paedagogi* voorwerp waren van het subtiële spel van definiëring, afbakening tegenover anderen en verschuivingen in reputatie vanwege de sociale upper-class. Ik meen in de literaire getuigenissen een vijftal verschillende strategieën te onderkennen – strategieën die we overigens ook grosso modo in het discours over vroedvrouwen en voedsters terugvinden.

²⁸ BRADLEY, p. 38-47 over frequent voorkomen van *paedagogi*; p. 38-42 over overwicht van rijke families (in armere families is er meer sprake van *nutritores, nutriticii*); p. 47 over sociale afkomst (CIL 6, 8989 voor een waarschijnlijke *ingenuus*); p. 47-48 over meisjes en jongens; p. 48 voor dankbaarheid en zelfs vrijlating.

²⁹ ZACCARIA voor details en bespreking van de opschriften betreffende *paedagogae*. De auteur bekijkt het fenomeen niet als “optional extra”, contra S. TREGGIARI, “Jobs for Women”, *American Journal of Ancient History* 1 (1976), p. 76-104: 90.

1. De taak van de pedagoog wordt gedevalueerd en geminimaliseerd in het cliché-beeld van de onbetrouwbare en negligente slaaf. In deze context is de volgende anekdote bekend. Pericles ziet hoe een slaaf zijn been breekt en roept uit: "Kijk daar, een nieuwe *paedagogus*". Plutarchus beklagt zich over het feit dat drankzuchtige, gulzige en onbruikbare slaven worden ingeschakeld als begeleider voor jonge kinderen. In zijn klacht over de teloorgang van de traditionele opvoeding vermeldt ook Tacitus het gebruik van nietsnutten voor de zorg voor jonge kinderen³⁰. Onbetrouwbaarheid en drankzucht zijn eigenschappen die ook aan slechte voedsters werden toegeschreven: niet toevallig duikt de eigenschap opnieuw op in een passus over een *paedagoga*³¹. Twee historische voorbeelden van negligente *paedagogi* zijn bekend: zij bekochten hun slechtheid met de dood³².

2. Opwaardering gebeurt door een verwijzing naar hun rol bij het opvoeden tot correcte taal. Zo worden deze opvoeders tot leraren in de welsprekenheid 'in het klein'. Omdat zij zo vaak met het kind praten, is hun bijdrage voor taalverwerving cruciaal³³. Vooral hun bijdrage tot een betere kennis van het Grieks en tweetaligheid voor kleine aristocraten werd gewaardeerd. Quintilianus stelt hoge eisen aan de ideale *paedagogus*. Bij voorkeur zijn ze erudiet. Hij is beducht voor *paedagogi* die zichzelf overschatten en onderwijs geven in zaken die ze zelf niet beheersen; als deze minder begaafde pedagogen weten waaraan zich te houden (d.i. de *primas litteras*) kan hij hun onderricht appreciëren³⁴.

³⁰ Hieronymus van Rhodus, fr. 19; Plutarchus, *De liberis educandis* 4a-d; Tacitus, *Dialogus de oratoribus* 29, 1. Zopyrus werd als oude en zwakke slaaf aangesteld als *paedagogus* van Alcibiades: Plato, *Alcibiades* 122b. In de dialoog *De mercede conductis* handelt Lucianus over het belabberd niveau van huisleraren en raadt hij jongelingen af als grammatici, retoren of filosofen in dienst te gaan bij een rijke familie.

³¹ In verbinding met vrouwelijke *paedagogae*: Hieronymus, *Epistulae* 128, 4, 4: *Sit ei comes paedagoga custos non multo vino dedita*.

³² Suetonius, *Augustus* 67, 2 (mentor profiteerde van de dood van kleinzoon Gaius en werd met een gewicht aan het been in zee geworpen); Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia* 6, 1, 3 (*paedagogus* liet toe dat de dochter van een Romeins ridder op weg naar school verleid werd). Zie ook Plutarchus, *Antonius* 81 (twee pedagogen leveren de toevertrouwde jongens uit aan de vijand) en Paulus, *Sententiae* 5, 4, 14 (over het omkopen van begeleiders van *pueri praetextati*). Daarentegen bestaan verhalen over *paedagogi* die het leven van hun kinderen reddden: *Rhetorica ad Herennium* 4, 52, 65 en Appianus, *Bellum civile* 4, 30.

³³ Cicero, *Brutus* 58, 210: *magni interest quos quisque audiat domi, quibuscum loquatur a puero, quemadmodum patres, paedagogi, matres etiam loquantur*. De toevoeging 'etiam' kan doen vermoeden dat men geneigd zou zijn de moeders uit te sluiten omdat de *paedagogus* veel vaker met hem in contact kwam. BOULOGNE, p. 60.

³⁴ Quintilianus, *Institutio oratoria* 1, 1, 12-14 (over tweetaligheid); 1, 1, 8 (*de paedagogis hoc amplius, ut aut sint eruditi plene, quam primam esse curam velim, aut se non esse eruditos scient*). Zie BONNER, p. 44-45.

3. Morele opwaardering van *paedagogi* blijkt uit expliciete verwijzingen naar hun belangrijke rol voor de morele vorming van de jonge Romein. Hieronder ressorteren uitlatingen over de opvoeding tot beleefdheid die de pedagoog aanbod³⁵. Ook moest hij zijn jonge leerlingen behoeden voor homoseksuele avances³⁶. In een komedie van Terentius wordt hij een steunpilaar voor de *familia* genoemd³⁷. Zijn taak was de training van het karakter op het pad naar de deugd³⁸. Of nog bondiger: de ideale pedagoog is een *bonus vir* – een morele leidsman aan wiens gezag men niet mag twijfelen³⁹. De verhouding leerling-pedagoog wordt vergeleken met die van volwassenen tot de filosofen⁴⁰. De grootse blijk van opwaardering vinden we bij Clemens van Alexandrië. In een pedagogisch traktaat stelt hij Christus voor als de morele en spirituele mentor van elke goede christen. Zijn uiteenzetting bevat niet alleen geestelijke raadgevingen, maar een resem praktische en concrete aanwijzingen voor gepast christelijk gedrag en kreeg de titel *Paedagogus*⁴¹.

4. Pedagogen krijgen harde en gestreng autoriteit toegewezen, die hen tot de duchten machtspersonen maakt. Bekend is het beeld van de Romeinse vader, de gestreng *pater familias*. Geen enkele Romein betwistte het recht van de vader (of grootvader) om ongepast kinderlijk gedrag met een ranseling te sanctioneren. Volgens de retor Seneca was zelfs het gebruik van de zweep toegestaan voor kinderen die nog niet tot de jaren van het verstand gekomen waren. Een plichtsbewuste

³⁵ Plutarchus, *An virtus doceri possit* 439f - 440a (pedagoog leert met gebogen hoofd over straat te lopen; tafelmanieren; manieren van zitten en etiquette van klederdracht); Seneca, *Epistulae ad Lucilium* 94, 8 (correcte manieren van wandelen en tafel-etiquette); Lucianus, *Amores* 44 (wandelen met gebogen hoofd). Zie BRADLEY, p. 52-53 en BONNER, p. 42.

³⁶ Petronius, *Satyrica* 85; Martialis, *Epigrammata* 9, 27, 10-11 (een *draucus* die niet meer onder de hoede van een *paedagogus* is); Juvenalis, *Saturae* 10, 303-305 (in v. 295-310 stelt de dichter dat het gevaarlijk is een mooie zoon te hebben); Libanius, *Orationes* 58, 7 (jagen slechte minnaars weg van de jongeren). Cfr. Quintilianus, *Institutio oratoria* 1, 2, 5 voor de raadgeving een kind aan een *gravem virum aut fidelem libertum* toe te vertrouwen.

³⁷ Terentius, *Phormio* 287-288: *bone custos salve, columnen vero familiae, l quoi commendo filium hinc abiens meum*. Uit voorgaande passages (v. 71) en de Donatus-commentaar kunnen we afleiden dat de aangesproken slaaf Geta wel degelijk een *paedagogus* was: BOULOGNE, p. 48.

³⁸ Plutarchus, *An virtus doceri possit* 439f.

³⁹ Seneca, *Epistulae ad Lucilium* 11, 9; 25, 5-6 (vergelijking met Epicurus).

⁴⁰ Dio Chrysostomus, *Orationes* 72.

⁴¹ Cfr. Hieronymus, *In Galatas* 2, 3, 24 voor de vergelijking van de wet van Moses met een streng pedagoog: *lex populo lascivienti ad instar paedagogi severioris apposita est*. Zie BOULOGNE, p. 9-10 en 78 n. 1 voor een lange reeks christelijke parallel passages. Overigens is ook de gelijkstelling van Christus met een pedagoog ambigu: zie *Phil.* 2, 7 ("Hij heeft zich van zichzelf ontdaan en het bestaan van een slaaf aangenomen").

vader zal al eens de zweep gebruiken tegenover een weerspannige zoon, maar steeds met mate⁴². Het principe was overigens wettelijk erkend. Het kwam er wel op aan geen slagen toe te brengen die blijvend letsel konden veroorzaken⁴³.

Reeds de klassieke Griekse letterkunde vermeldt het bestaan van *paedagogi* die met harde hand de discipline bij hun jonge pupillen handhaven⁴⁴. Op Griekse terracotta-beelden wordt hij voorgesteld als een wat oudere, norse man die soms aan het oor van zijn ongehoorzame leerling draait. In de linkerhand draagt de pedagoog mogelijk een riem voor hardere bestraffing. Het tafereel komt voor in terracotta-beeldjes, waarbij de aanwezigheid van 34 exemplaren in een tholos-graf te Pella op massaproductie en wijde verbreiding van dit type-beeldje wijst. Niet zelden worden twee kinderen, mogelijk een jongen en een meisje, bij de bestraffing uitgebeeld. Terwijl de jongen de straf ondergaat, kijkt het meisje toe: de tegenstelling tussen het stoute en het brave kind wordt hier exemplarisch gesteld met een duidelijke waarschuwing voor de gevolgen van ongehoorzaam gedrag⁴⁵. De gestrengheid van de Romeinse *pater familias* werd als het ware tijdelijk overgedragen op de *paedagogus*. Kinderen moeten hem aanspreken met *domine*, en vele getuigenissen (vaak ook christelijke) vermelden de angst voor deze gezagspersoon: *aetas enim infantiae ... paedagogum metuit* (Hieronymus, *In Galatas* 2, 4, 1)⁴⁶. Fysiek geweld in de uitoefening van het pedago-

⁴² Recht om te slaan: Seneca Rhetor, *Controversiae* 9, 5, 7 en Cicero, *Tusculanae disputationes* 3, 64. Slaan in de opvoeding (doch met mate): Seneca, *De constantia* 12, 3; *De clementia* 1, 14, 1 en 1, 16, 1-5.

⁴³ *Digesta* 38, 19, 6, 2: *ut in verberibus, quae impunitae sunt a magistro illata vel parente, quoniam emendationis, non iniuriae gratia videntur adhiberi. Digesta* 9, 2, 6: *praeceptoris enim nimia saevitia culpa adsignatur*. Voor een geval van blijvend letsel, zie de schoenmaker en zijn onfortuinlijke leerling in *Dig.* 9, 2, 5, 3.

⁴⁴ Plato, *Protagoras*. 325c-d en *Leges* 808d-e. Zie BONNER, p. 38 en 42; M. GOLDEN, *Children and Childhood in Classical Athens*, London - Baltimore, 1990, p. 146-148.

⁴⁵ BONNER, p. 24-26; SCHULZE, p. 46 en 49.

⁴⁶ Aansprekingen: Petronius, *Satyrica* 86 en *Glossaria Latina* 3, 639: *salve domine praeceptor*. Angst en ontzag: Seneca Rhetor, *Controversiae* 2, 1, 29; Seneca, *Epistulae ad Lucilium* 11, 9; Persius, *Saturae* 5, 30; Hieronymus, *In Galatas* 2, 3, 24; *Epistulae* 117, 10, 1; Augustinus, *De civitate Dei* 22, 22; *Sermones* 161, 8, 8; *De natura et gratia* 1, 1; *De utilitate credendi* 3, 9. Zie BOULOGNE, p. 78 en K. VÖSSING, *Schule und Bildung im Nordafrika der Römischen Kaiserzeit*, Brussel, 1997, p. 359. Voor een grimmig en somber beeld van uitoefening van autoriteit door christelijke vaders en opvoeders: P. GARNSEY, "Sons, Slaves and Christians", in B. RAWSON & P. WEAVER (ed.), *The Roman Family in Italy. Status, Sentiment, Space*, Canberra - Oxford, 1997, p. 101-123.

gengezag komt ook geregeld voor in Romeinse bronnen⁴⁷. Het sociologische feit dat deze mensen als ondergeschikten het gezag moesten uitoefenen over kinderen die sociaal hun meerderen waren, kan bijgedragen hebben tot spanningen in de verhouding die met bruto geweld werden opgelost⁴⁸. In een zeldzame passage lijken de Romeinen zich van de ambiguïteit bewust: volgens Manilius is de pedagoog tijdelijk meester van zijn – zij het nog minderjarige – *dominus*⁴⁹. Over het *ius caedendi* van leraren en pedagogen spreekt Quintilianus: hij huivert ervoor in detail te gaan en wijst op de nefaste psychologische effecten voor de ontwikkeling van de jongeling⁵⁰.

5. Tot slot zijn er nog de impliciete of expliciete toegevingen omtrent het cruciale karakter van de pedagoog in het opvoedingsproces. Antieke auteurs verraden zichzelf in terloopse opmerkingen of terzijdes. De equatie tussen pedagogen en moeders wordt gemaakt. Wegens hun (te) sentimentele liefde voor het kind kunnen volgens Seneca de *paedagogi* op één lijn worden gesteld met moeders en voedsters⁵¹. Seneca Rhetor veronderstelt dat de *paedagogus* twee broers die lang van huis zijn geweest gemakkelijker zou herkennen dan de vader⁵². Volgens Clemens van Alexandrië wekt het grootbrengen van kinderen soms diepere gevoelens op dan het voortbrengen⁵³. *Nutrices*, *paedagogi* en *educatores* konden aanspraak maken op vervroegde vrijlating⁵⁴. Naast de voorbeelden van dankbaarheid jegens oude voedsters kunnen uitingen van erkentelijkheid tegenover pedagogen worden geplaatst. Augustus bedacht

⁴⁷ Slaan: Plutarchus, *Cato Maior* 1, 5 (de pedagoog Sarpedon slaat de jonge Cato niet, de expliciete vermelding wijst op uitzonderlijkheid); Suetonius, *Claudius* 2, 2 (Claudius denkt met wrangheid terug aan mishandelingen door zijn pedagoog); Martialis, *Epigrammata* 10, 62, 10 (*sceptra paedagogorum*); 11, 39, 10 (*et vix a ferulis temperat ira tua*); Ambrosius, *Hexameron* 6, 6, 38 (*formidabiles verbere*); Dio Chrysostomus, *Orationes* 72, 10 en *Scriptores Historiae Augustae*, *Aurelianus* 37, 3 (beeld van pedagoog als somber en grote schrik van kinderen). Zie BOULOGNE, p. 79-80; BRADLEY, p. 53-54.

⁴⁸ Over de ambiguïteit in de relatie pedagoog-leerling, zie GOLDEN, p. 148-150.

⁴⁹ Manilius, *Astronomia* 5, 456-459: *componet teneros etiam qui nutriat annos / et dominum dominus praetextae lege sequatur / quodque agat id credat, stupefactus imagine iuris / tutorisve supercilium patruive rigorem*.

⁵⁰ Quintilianus, *Institutio oratoria* 1, 1, 8 en 1, 3, 15-17.

⁵¹ Seneca, *Epistulae ad Lucilium* 60, 1: *Etiannunc optas quod tibi optavit nutrix tua aut paedagogus aut mater*; Plutarchus, *Quomodo adolescentes poetas audire debent* 36d. Beide passages eerder in negatieve context.

⁵² Seneca Rhetor, *Controversiae* 4, 6. Constante aanwezigheid van *paedagogi* ook gesugereerd in Petronius, *Satyrica* 94, 2; Maximianus, *Elegiae* 3, 17. Zie BOULOGNE, p. 60.

⁵³ Seneca, *Epistulae ad Lucilium* 60, 1 (negatief discours over de onverzadigbaarheid van de menselijke lusten) en Clemens Alexandrinus, *Paedagogus* 1, 6, 49.

⁵⁴ *Institutiones* 1, 6, 5 vermeldt ook *nutrices*; Gaius, *Institutiones* 1, 19, 39 echter enkel *paedagogi*. BRADLEY, p. 48 over vrijlating en dankbaarheid.

zijn oude *paedagogus* Sphaerus met een publieke begrafenis. Beryllus en Anicetus, twee opvoeders van de jonge Nero, brachten het tot respectievelijk *ab epistulis Graecis* en vlootcommandant van Misenum⁵⁵. Volgens Cicero mag de echte vriendschap van een volwassen man niet uitgaan naar vroegere pedagogen of voedsters. Uiteraard zal een mens aan hen gehecht zijn, omdat hij in zijn vroegste levensjaren met hen kennis maakte. Voor stabiele vriendschap is de kloof echter te groot. Op dezelfde manier zal een volwassen aristocraat ook niet blijven hangen bij de vrienden met wie hij in zijn jeugd de voorliefde voor balspel of jacht deelde⁵⁶. Deze tekst is een treffende illustratie van de grote affectie die tussen pupillen of volwassenen en hun eerste opvoeders kon bestaan en de schoorvoetende erkenning van dit feit⁵⁷ – doch tevens een schoolvoorbeeld van afbakening van grenzen van sociale status, waarbij het verschil tussen outsiders en echte burgers nadrukkelijk wordt gemarkeerd.

5. EEN SLEUTELTEKST: LIBANIUS, *ORATIO* 58

Uit het jaar 390 stamt een sleuteltekst die als het ware een synthese biedt van geïdealiseerde beeldvorming omtrent pedagogen. Het is bovendien opmerkelijk, doch deels ook symptomatisch voor de geringere aandacht die aan niet-canonieke teksten uit de latere oudheid wordt besteed, dat noch Boulogne (1951) noch Bradley (1994) deze passus vermelden.

Omstreeks het jaar 390 had in de universiteitsstad Antiochië een merkwaardig incident plaats. Een niet nader vernoemde hoogleraar in de Latijnse taal voelde zich in zijn beroepseer en reputatie geschaad door een pedagoog. Zoals gezegd, vergezelden dergelijke pedagogen hun pupillen naar de universiteit, wanneer die meestal de leeftijd van 15 tot 20 jaar hadden. Om de *paedagogus* een lesje te leren, had de Latijnse retor een beroep gedaan op een groep van Libanius' studenten die in hun bestraffing gebruik hadden gemaakt van een bepaald hardhandige methode. De onfortuinlijke pedagoog werd namelijk door hen gejonast (Latijn: *spatio*; Grieks: *παλμός*). Libanius aan het woord:

⁵⁵ Dio Cassius, *Historia Romana* 48, 33, 1; Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaeae* 20, 182-184 (Beryllus); Suetonius, *Nero* 35, 2 en Tacitus, *Annales* 14, 3 (Anicetus); *Digesta* 33, 7, 27, 1.

⁵⁶ Cicero, *De amicitia* 20, 74. Zie BRADLEY, p. 54.

⁵⁷ Mogelijk verschijnt de figuur van de *paedagogus* ook bij het sterfbed van overleden jongelingen in sarcophagen die de levensloop afbeelden: SCHULZE, p. 55-56 en GEORGE, p. 409-410.

Ik weet zelfs niet vanwaar deze gewoonte komt, maar het was de eerste keer dat ze in deze stad geïntroduceerd werd. Een tapijt wordt op de grond gelegd en bij iedere hoek door een aantal mensen vastgehouden, veel of weinig naargelang van de grootte van de mat. Het slachtoffer wordt op het midden van het tapijt gelegd, en ze werpen hem in de hoogte, zo hoog als ze kunnen – hoog genoeg, wees daar maar zeker van – onder luid gelach. Hoongelach is er ook bij de omstaanders. Daar zorgt het duizelen van het slachtoffer wel voor, zijn geschreeuw als hij de hoogte in gaat, zijn kreten als hij naar beneden komt. Soms belandt hij op de mat, als die goed wordt vastgehouden. Dan komt hij er goed vanaf. Maar soms mist hij de mat en landt pardoos op de grond. Dan druipt hij gehavend en verwond af. De publieke vernedering gaat dus gepaard met gevaar voor fysieke verwonding. Erger nog, het slachtoffer is de bron van spot en vernedering. (*Or.* 58, 17-18)

Als de zaak Libanius ter ore komt is hij allesbehalve tevreden. In een lange redevoering leest hij zijn studenten de les, wijst op hun gebrek aan gezond verstand (als de Latijnse retor zich benadeeld voelde, had hij de pedagoog voor het gerecht moeten dagen of zich tot de vaders van de bewuste jongeren moeten wenden), hun onbesuisd gedrag, de onherstelbare schade die ze hebben aangericht voor het slachtoffer en de schande die over hen en tegelijk hun leraar, Libanius zelf, is gekomen⁵⁸.

Van centraal belang in de context van onze studie is de passage waar Libanius uitvoerig de lof zingt van de taak van de pedagoog⁵⁹. Met hun agressie hebben de studenten haast heiligschennis gepleegd, een daad die niet past voor studenten in een hogere school (hij gebruikt de term *Mouseion*). De zedelijke wet eist absoluut respect voor *paedagogi* ("jullie hebben de strijd aangebonden met pedagogen, voor wie jullie volgens de goede gewoonten respect moeten hebben" par. 6). Groot zijn de verdiensten van deze opvoeders, op studiedomein maar vooral op moreel vlak. Ze zijn "behoeders, bewakers en verdedigingswal" van de jeugd in de bloei van de leeftijd. Resoluut jagen ze slechte minnaars weg – als waakhonden die hun kudde bewaren voor wolven (par. 7). Ja, een pedagoog biedt een kind zelfs meer dan de vader. Opnieuw Libanius aan het woord:

⁵⁸ Libanius, *Orationes* 58, 16 (naar het gerecht gaan); 23 (zich tot de vader wenden); 37 (slachtoffer kan zijn gezag niet meer uitoefenen); 36 en 38 (slechte 'reclame' en verwijten naar Libanius).

⁵⁹ Het doet hier weinig ter zake dat Libanius in een retorische oefening (*Chria* 3, ed. FOERSTER vol. 8, p. 84-85) de pedagoog afschildert als een harde en brute opvoeder die zijn pupil dagelijks kwelt en achterna zit. Het is mij hier te doen om de beeldvorming, niet om de realiteit die wisselend kan zijn geweest van persoon tot persoon.

Dit is iets wat geen zoon van zijn vader kan krijgen, geen leerling van zijn leraar. De vader die een man aanstelt om zijn zoon te bewaken, is zelf in beslag genomen door andere activiteiten: administratie en bestuur van de stad, zorg voor zijn landgoederen en de slaven en slavinnen die onder zijn gezag staan. Vaak zijn de zaken zo gecompliceerd dat ze hem de hele dag op het *forum* houden. De pedagoog daarentegen heeft alleen die ene job, zich bezighouden met zijn pupil en diens welzijn. 's Avonds kan vader inslapen en zelfs uitslapen tot een stuk in de morgen, als hij dat wil. De pedagoog sleept zichzelf en zijn jongen naar het waaklicht van de lantaarn. Hij staat eerst zelf op en doet dan meer dan de hanen: hij wekt zijn pupil namelijk met eigen hand. (*Or.* 58, 8)

Een pedagoog biedt ook meer dan een leraar. Diens onderricht loopt maar tot 's middags. In de namiddag kijkt hij niet meer naar zijn leerlingen om. Studiebegeleiding is dan de taak van de pedagoog, waarbij hij al zijn gezag bovenhaalt. Hij tiert, dreigt met stok en zweep. Door dergelijke inspanningen wordt de leerstof ingeprent, hoewel fysieke dreiging niet meer nodig is als er al een zekere training in het studeren is gegroeid (par. 9). Libanius gaat zo ver te stellen dat pedagogen moeders evenaren of zelfs overtreffen. Het betreft hier het geval van zieke kinderen. Uiteraard zijn pedagogen beter dan voedsters die bij de minste vermoedheid dadelijk van het ziekbed wijken. Zij blijven trouw op post, gehoorzamen hun zieke meesters en anticiperen op hun verwachtingen. Als de zieke overlijdt, dan rouwen zij niet minder dan de ouders. Sterker nog, hun verdriet is groter. Ouders lijden omdat zij gebonden zijn door een wet van de natuur; pedagogen zijn niet gebonden door deze wet, maar treuren toch (par. 10). Dan volgen verhalen over pedagogen die hun huis optrokken naast de grafsteen van hun overleden leerlingen. Met hun lippen op de steen geperst, praatten ze nog met hen. Sommigen verlieten deze plek slechts na lange tijd, anderen bleven er tot op het moment van hun eigen dood. Een andere pedagoog werd een uitstekend voogd van een kind wiens vader was overleden. Hij zorgde ervoor dat de jongen het gemis niet meer voelde (par. 11). Ten slotte verwondert Libanius zich erover dat er geen wetten bestaan die kinderen verplichten hun oude pedagogen te eren, zoals ze hun ouders moeten eren. Hijzelf had kosten noch moeite gespaard om zijn kreupele pedagoog te helpen; zijn andere *paedagogi* had hij met eerbewijzen overladen (par. 13).

Het centrale belang van deze tekst kan moeilijk worden overschat. Zonder overdrijving kan men stellen dat de passage als perfecte illustratie had kunnen dienst doen in de uiteenzetting over "differential equations". Pedagogen als strenge en liefhebbende vaders en zorgzame moeders. Banden die sterker zijn dan de banden van de natuur. Een

sterkere promotie voor een figuur die sociologisch tot de laagste klassen behoorde en ook bij Libanius bleef behoren, kan men zich niet indenken.

5. BESLUIT

Ongeveer dertig jaar vóór de bevlogen lofprijzing van Libanius aan het adres van de pedagogen, vertelt keizer Julianus de Afvallige – overigens oud-leerling van diezelfde Libanius – in zijn *Misopogon* vol liefde over zijn relatie met zijn pedagoog. Deze Mardonius was een Pers (βάρβαρος), slaaf en eunuch (352a). Hij trad op als vertrouweling van Julianus' jonge moeder. Toen de vrouw een paar maanden na de bevalling overleed, bleef hij het gezin trouw dienen en nam de zorg voor Julianus over toen deze zeven jaar oud was (352b-c). De keizer herinnert zich de gestrengheid van zijn pedagoog. Discipline werd ingeprent (ἐντυπώσας 351b). Als kind werd hem geleerd altijd naar de grond te kijken en altijd recht naar huis te gaan. Pleziertjes als theaterbezoek waren niet toegestaan. Al het mooie in het leven, zo stelde Mardonius, was in de lectuur van Homerus te vinden. Soms voelde Julianus opstandigheid tegen een dergelijke aanpak (351a - 352c). Toen hun wegen echter scheidden (Julianus was ongeveer vijftien), was het afscheid hartverscheurend. Julianus bleef haast verweesd achter. Alle herinneringen kwamen weer boven: de inspanningen die zij zich samen hadden getroost, de prettige conversaties, de samenwerking, de wederzijdse steun, de nooit aflatende gezamenlijke strijd tegen slechterikken. Pupil en opvoeder waren op mekaar gaan lijken. Hun vriendschap was zo waardevol (241c-d).

Voor de mentaliteitshistoricus roept een dergelijke ontboezeming meer vragen op dan ze beantwoordt. Hoe moet de pedagoog Mardonius zich bij deze relatie hebben gevoeld? Als kind ontdaan van zijn mannelijkheid om aan de behoeften van de vraag op de slavenmarkt te voldoen, werd hij aan het hof waarschijnlijk dagelijks geconfronteerd met zijn inferieure status. Hij beantwoordde in niets aan wat de ideale burger was: hij was geen viriele man, van oorsprong was hij geen Griek of Romein, en bovenal, hij was niet vrij. Anderzijds kende niemand zijn jonge meester beter dan hij, in goede en kwade momenten, in glorie en zwakte. Waarschijnlijk heeft hij de jonge prins wel eens geslagen in een barse pedagogische bui, waarschijnlijk hebben ze samen gehuild bij verdriet of tegenslag.

Intrigerende vragen, die niet alleen voor de verhouding Julianus-Mardonius kunnen worden gesteld, maar voor alle pupillen en hun pedagogen over het Imperium Romanum. We kunnen alleen maar

vermoeden wat de impact op het kind was van het dagelijks contact met deze sociale outsiders. In hun opvoeding kregen ze vaak bevelen van mensen die niet achter dezelfde aristocratische ouderlijke idealen stonden. Misschien betekende dit al een vroege initiatie in de façademaatschappij, waar goede indruk en conformiteit aan de regels veel belangrijker waren dan eigen gevoelens of denkbeelden. Het betekende tevens een vroege associatie van opvoeders met sociale inferioriteit. Mogelijk ontstonden er allianties: kinderen en hun opvoeders tegen de afwezige ouders van wie de bevelen kwamen. Het zijn interessante hypothesen die echter nauwelijks aan de bronnen kunnen worden getoetst. Subversieve slavenideologie liet geen sporen na in teksten (zelfs de gewaagde roman over de Tijn Uilenspiegelachtige slaaf Aesopus dient uiteindelijk als een bevestiging van de bestaande sociale orde te worden gelezen⁶⁰). Bovendien kan het feit dat voedsters en *paedagogi* door hun verblijf bij de meesters idealen en denkbeelden van de heersende klasse overnamen, sporen van mogelijke subversie heeft verwaagd of weggewist⁶¹. Oud-historici beschikken nu eenmaal niet over getuigenissen van mondelinge interviews, zoals die in het begin van de twintigste eeuw in de Verenigde Staten van gewezen neger-slaven werden afgenomen⁶². Deze gesprekken zijn een unieke bron voor kennis van het dagelijkse bestaan en de belevingswereld van slaven op de zuidelijke plantages. Het transponeren van deze gegevens naar de oudheid zou echter historisch onverantwoord zijn.

Moet de oud-historicus er voor deze kwesties dan het zwijgen toe doen en zich beperken tot een dorre en eerder institutionele studie van slavernij of het verschijnsel opvoeding? Hopelijk was deze uiteenzetting het bewijs van het tegendeel. We maakten kennis met een fundamentele bekommernis van Romeinse aristocratische ouders over het feit dat de opvoeding van hun dierbare kroost aan sociaal inferieuren werd toevertrouwd. Zonder de tegenstelling ooit op te heffen, maakten ze gebruik van een discours dat we met de term "differential equations" hebben benoemd. Deze opvoeders kregen eigenschappen en kwaliteiten toegeschreven van vaders en moeders; morele autoriteit en gezag, vakkennis en geleerdheid werden hen toegedicht. Het beeld dat we van hen krijgen, verleent hen als het ware voor even een hogere identiteit

⁶⁰ K. HOPKINS, "Novel Evidence for Roman Slavery", *Past & Present* 138 (1993), p. 3-27.

⁶¹ GOLDEN, p. 141-163 voor een stimulerende denkoefening over de invloed van slavernij op de opvoeding van Atheense kinderen.

⁶² A. S. PARENT jr. & S. BROWN WALLACE, "Childhood and Sexual Identity under Slavery", *Journal of the History of Sexuality* 3, 3 (1999), p. 363-401.

en kan als tegenwicht dienen voor het negatieve discours dat eveneens circuleerde en steeds weer aan hun inferieure positie herinnerde.

“Every version of an ‘other’ wherever found, is also the construction of a ‘self’”⁶³. Het subtiële spel van “differential equations” in uitspraken over Romeinse pedagogen leerde ons uiteindelijk evenveel over verwachtingen van Romeinse ouders omtrent opvoeding als over de feitelijke leefsituatie van deze opvoeders. Op die manier worden vitale waarden van de antieke maatschappij blootgelegd.

⁶³ CLIFFORD, geciteerd in JOSHEL & MURNAGHAN, p. 11-12.